

Jurist of pedagoog?

School en Wet 2023/3

Wat is de ideale vooropleiding voor de schoolbestuurder of -directeur? In de tijd van een boek als *De gelukkige klas* (1926) van Theo Thijssen was dat natuurlijk een pedagogische. In elk geval lag voor de hand dat in een onderwijsinstelling pedagogische afwegingen domineren, bij besluiten over de kinderen en de inrichting van het onderwijs. En dat is nog zo.

1. Inleiding

Toch zou inmiddels een rechtenstudie voor een onderwijsbestuurder ook niet overbodig zijn. Het pakket van normen, regels en richtlijnen voor scholen is de laatste jaren toegenomen en neemt nog toe. Het is zinvol om hierop eens te reflecteren om te bezien of we bij deze ontwikkelingen alert moeten zijn op – bijvoorbeeld – het behoud van de pedagogiek te midden van het juridisch geweld.

Van grote betekenis is de rol die de klachten- en geschillencommissies gekregen hebben. Met name de Geschillencommissie passend onderwijs (GPO) en de Landelijke Klachtencommissie (LKC) laten jaarlijks een significante toename aan uitspraken zien. Onderwijsgeschillen doet goed werk door de ingewikkelde jurisprudentie in zo duidelijk mogelijk toepasbare richtlijnen in overzichten op de website te plaatsen. Een vergelijkbare toename van het aantal uitspraken geldt bij de klachtencommissie-koepel Geschillencommissies Bijzonder Onderwijs (GCBO).² Het belang van deze externe geschilleninstanties in het onderwijs neemt dus toe. Het betekent dat er een steeds fijnmaziger netwerk van normen en richtlijnen groeit. Deels juridisch bindend, vooral de uitspraken over passend onderwijs die neerkomen op het interpreteren van de wetgeving hierover. Grotendeels ook niet direct bindend (met name de klachtuitspraken) maar wel sterk als bindend ervaren.

In dit artikel geef ik een overzicht van recente uitspraken en jurisprudentielijnen van de LKC en de GCBO, waar – in meerdere of mindere mate – een juridische inkadering te zien is van de pedagogische professie op school. De GPO en de regelgeving over passend onderwijs laat ik hier verder buiten beschouwing omdat dit een omvangrijk afzonderlijk terrein is en bovendien veel meer wettelijk is vast-

gelegd dan de zaken uit het klachtrecht.³ Vervolgens geef ik een korte analyse van de rol opvatting van de klachtencommissies zoals die uit de uitspraken van de laatste jaren blijkt. Dan kom ik toe aan de vraag of deze werking van het klachtrecht vanuit kwaliteitsbevordering vooral toe te juichen is, of dat er ook risico's en nadelen zijn. En omdat ik die laatste categorie ook zie, geef ik tot slot mogelijke denkrichtingen om die risico's te beheersen.

2. Overzicht recente jurisprudentielijnen

Ik geef eerst een opsomming van beleidsterreinen waarop we toegenomen hoeveelheden richtlijnen zien. Dan volgt op de meeste thema's een schets van de aanwijzingen die uit de uitspraken en adviezen te halen zijn zodat hiermee tevens een actueel informatief overzicht gegeven is.

2.1 Terugkerende thema's

Vooraf is wel van belang: ik heb mij voor het doel van dit artikel vooral gericht op uitspraken waarin sprake is van een gegronde klacht. Veruit het merendeel van de uitspraken van de klachtinstanties resulteert echter in een niet-gegrond-verklaring van de klachten.

- *Informatieverstrekking aan Veilig Thuis en andere derden*. Hierover is in een reeks klachtuitspraken een normenkader ontwikkeld.
- *Informatieverstrekking aan (gescheiden) ouders*. De LKC heeft ook hiervoor een kader ontwikkeld voor een balans tussen werkbaarheid voor scholen, en zorgvuldigheid richting ouders. En voor een neutrale houding richting conflictueuze ouders.
- *Aanpak van pestgedrag*. De LKC heeft op basis van de summier omschreven wettelijke zorgplicht uitspraken gedaan over de aanpak op scholen van pestgedrag. Over het algemeen wordt – gelet op de ruimte die er voor een professioneel-pedagogische afweging binnen school moet zijn, het optreden van school als voldoende beoordeeld.
- *De keuze voor plaatsing, bevorderen of doubleren*. Ook hierover zijn er de nodige klachtuitspraken, waarin vooral de nadrukkelijke pedagogische afwegingsruimte voor de school een terugkerende lijn is.
- *Zorgvuldige communicatie*. Diverse LKC- en GCBO-uitspraken hebben daarop betrekking. De lijn is uiteraard erg casuïstisch. Wel valt op, bijvoorbeeld bij enkele uitspraken die hieronder nog aan bod komen, dat

¹ Mr. drs. J. van den Brink is advocaat bij BVD advocaten.

² De GPO heeft een wettelijke basis en is dus bevoegd voor alle scholen. Het klachtenstelsel is wettelijk zo ingericht dat scholen zich in hun klachtenregeling moeten aansluiten bij een onafhankelijke externe klachtencommissie. In de praktijk zijn veruit de meeste (zo niet alle) openbare schoolbesturen aangesloten bij de LKC en de meeste bijzondere schoolbesturen bij één van de GCBO-commissies.

³ Ook de regelgeving over verzuim bespreek ik hier niet, maar ook hier is een duidelijke neiging tot meer regulering. Op dit moment wordt gewerkt aan een wetsvoorstel om de verzuimregistratie door scholen beduidend preciezer en gedetailleerder voor te schrijven. Bedoeling is dat scholen, besturen en samenwerkingsverbanden dan meer gericht beleid kunnen maken of kunnen ingrijpen. Zie Internetconsultatie Wet terugdringen verzuim: <https://www.internetconsultatie.nl/terugdringenverzuim/b1>, laatst geraadpleegd op 7 oktober 2022.

het optreden van school richting ouders kritisch op zorgvuldigheid getoetst wordt. Waar de commissies bij beslissingen over de voortgang van leerlingen een duidelijke afstand bewaren tot de professionele ruimte bij de school, wordt de wijze van communiceren steeds vaker indringend op correctheid getoetst.

- *Sancties en schorsing.* Hierover benoem ik hieronder twee recente LKC-adviezen.

2.2 Meldingen Veilig Thuis

Over meldingen en informatieverstrekking aan Veilig Thuis valt op dat vaak wordt geklaagd over het feit dat een melding is gedaan, naar mening van ouders zonder goede reden. Op die klachten wordt doorgaans geoordeeld dat de melding binnen de grenzen van de eigen professionele afweging van school valt. Wel is geoordeeld dat het enkele feit dat ouders niet met school op één lijn komen over de ondersteuning (of een tlv-aanvraag) geen reden mag zijn voor een VT-melding.⁴ Verder is er een voorbeeld van een gegronde klacht over het feit dat de school aan de Raad voor de Kinderbescherming (RvdK) had aangegeven “zorgen” te hebben over het kind in de thuissituatie.⁵ Later (in het kader van de klachtbehandeling) gaf de school aan dat het ging om “aandachtspunten”. Dat leverde een gegronde verklaring op: de school had zorgvuldiger moeten zijn in de bewoordingen aan de RvdK.

Uit verschillende uitspraken blijkt ook dat de LKC vindt dat de school verplicht is om een VT-melding te doen als er zorgen over de thuissituatie zijn, of ten minste (bij twijfel) te overleggen met Veilig Thuis.⁶

2.3 Gescheiden ouders

Over (neutraal) communiceren met gescheiden ouders heeft zowel de LKC als de GCBO zich relatief recent uitgesproken, op een wijze die de algemene zorgvuldigheidsplicht van een school in communicatie met ouders duidelijk verbijzondert in semi-bindende aanwijzingen.

Als eerste voorbeeld de LKC-uitspraak van 29 juli 2022.⁷ Eén van de klachten hierin was gegrond omdat de betreffende vader later voor een multi-disciplinair overleg was uitgenodigd dan de moeder (met wie school meer contact had). Een neutrale opstelling vereist gelijktijdige uitnodiging, aldus de LKC. De LKC eindigt met de algemene aanbeveling om een bestuursbeleid/protocol uit te rollen over communicatie met gescheiden ouders.

De GCBO spreekt zich in vergelijkbare zin uit. Uit het jaarverslag van 2020 citeer ik de aanbeveling die is gedaan door de GCBO.⁸ Daarin wordt niet alleen een algemeen beleid aanbevolen, maar ook dat het goed is om voor speci-

fieke gevallen communicatie-afspraken vast te leggen en regelmatig evalueren.

“De Commissie adviseert het bevoegd gezag in algemene zin nog eens goed te kijken naar de procedures rondom het vastleggen van de met gescheiden ouders gemaakte afspraken. Van belang hierbij is dat de regie voor het vastleggen van de gevoerde gesprekken en de communicatie bij de school komt te liggen en blijft liggen. Van belang is verder dat afspraken over communicatie schriftelijk vastgelegd worden en geregeld samen met de ouders opnieuw worden bekeken, beoordeeld en indien nodig aangepast, bijvoorbeeld bij een wisseling van docent, intern begeleider of directeur dan wel aan het begin van het schooljaar. Daarmee wordt een goede, open, heldere en transparante informatie-uitwisseling met gescheiden ouders zoveel mogelijk gewaarborgd.”

Het LKC-advies van 25 oktober 2022⁹ verklaart een klacht-onderdeel gegrond met betrekking tot stukken die onnodig in het leerlingdossier waren opgenomen. Het ging dan om correspondentie met één van de ouders (waaruit een moeizame ouder-schoolrelatie sprak), die voor het leerlingdossier niet relevant was en daarom in dat dossier niet had mogen zijn opgenomen – het dossier als zodanig werd immers ook aan de andere ouder verstrekt.

2.4 Zorgvuldige communicatie

Bij de uitspraken van LKC en GCBO, zeker de laatste jaren, valt het patroon op dat beslissingen van de school inhoudelijk vaak de marginale kritische toets van de commissie wel kunnen doorstaan. Maar als de commissie dan kijkt naar de communicatie door school hierover, dan wordt daar relatief vaak wel een verbeterpunt gezien. Denk aan schooltoptreden bij pestproblematiek, pedagogische aanpak of invoering van een vijf-gelijke-dagen-model (uit het GCBO-jaarverslag over 2021). Dat leidt soms ook tot een ongegronde klacht, soms tot een aanbeveling of zijdelingse opmerking. Rode draad daarin is dat de GCBO aanbeveelt om steeds als school een doordachte regie op de communicatie te nemen en steeds pro-actief richting ouders te communiceren op de bij deze ouders of situatie passende manier. De GCBO gaat een enkele keer zo ver dat in een aanbeveling vrij gedetailleerd wordt omschreven hoe een communicatief stappenplan eruit zou moeten zien:¹⁰

“De Commissie heeft aanbevolen: “in algemene zin nog eens goed te kijken naar besluitvormingsprocedures als de onderhavige. Van belang is dat de regie rondom de besluitvorming altijd bij de school ligt en blijft liggen. Hiertoe is aan te bevelen een goed plan van aanpak op te stellen voorafgaand aan de start van de procedu-

4 LKC 29 juli 2020, nummer 109093.

5 LKC 25 april 2022, nummer 15313.

6 Zie bijvoorbeeld LKC 24 februari 2021, nummer 109475.

7 LKC 29 juli 2022, nummer 24322.

8 GCBO 2020/148.

9 LKC 25 oktober 2022, nummer 25414.

10 GCBO 2021/003.

re. Daarbij dient te worden vastgelegd wie er verantwoordelijk is voor welke stappen en wie het aanspreekpunt is voor ouders/verzorgers gedurende het besluitvormingsproces. Van belang is dat ouders/verzorgers te allen tijde op de hoogte zijn bij wie zij met vragen, opmerkingen of bezwaren terecht kunnen en dat zij meegenomen worden en op een juiste wijze worden betrokken in het proces. Dit om een goede, open, heldere en transparante communicatie te waarborgen.”

Van de LKC noem ik drie voor mij opvallende uitspraken uit 2022, omdat deze illustreren dat het optreden van school door de LKC kritisch op passendheid wordt beoordeeld. Het advies van de LKC van 16 mei 2022¹¹ had betrekking op het opheffen van een hoogbegaafdengroep. Bij de klacht ging het niet om het besluit als zodanig, maar om de communicatie daarover. Na het besluit om deze groep op te heffen, is zowel schriftelijk als door middel van een bijeenkomst uitvoerig hierover met ouders gecommuniceerd. Toch vond de LKC de communicatie tekortschietend omdat het bestuur ervoor gekozen had om ouders niet vóórafgaand aan het besluit te informeren over de op handen zijnde besluitvorming.

In een ander advies van de LKC van 14 april 2022¹² worden de klachten ongegrond verklaard, maar geeft de commissie terloops wel de aanwijzing dat school in die casus ervan af had moeten zien om met de betrokken ouders te communiceren via een advocaat.

In LKC-advies van 3 oktober 2022¹³ was de klacht over het niet bevorderen van de leerling ongegrond. De communicatie hierover was op zichzelf ook tijdig en adequaat, maar één klachtonderdeel oordeelde de LKC gegrond: de school (een categoriaal gymnasium) had bij het bespreken van het risico hierop eerder in het schooljaar (april), ook met ouders moeten bespreken wat de alternatieven zouden zijn voor doubleren – zoals het zoeken van een school voor atheneum waar de leerling wel in het volgende leerjaar had kunnen starten. Dit was niet expliciet met ouders besproken op dat moment, en vlak voor de zomervakantie was bij andere scholen geen plek meer te vinden.

2.5 Sancties en schorsing

De LKC gaf op 25 oktober 2022¹⁴ een advies over een schorsingsbesluit van drie dagen (door de school aangeduid als ‘time-out’, maar vaste jurisprudentie van commissies en rechtspraak is dat elk besluit waardoor een leerling niet op school kan komen – of een alternatieve schoolse omgeving – geldt als een schorsing). Aanleiding voor de schorsing was diefstal van statiegeldbonnen in de

pauze bij de supermarkt naast de school. De LKC oordeelde de klacht hierover gegrond omdat de misdraging niet onder verantwoordelijkheid van school zou hebben plaatsgevonden (in de pauze en niet op het schoolterrein). Wat mij betreft is dit oordeel overigens discutabel omdat pauzetijd ook als schooltijd kan worden gerekend, en daarnaast omdat goed voorstelbaar is dat een school naast een supermarkt mede verantwoordelijkheid wil nemen voor het tegengaan van wangedrag door leerlingen in de supermarkt.

Een knelpunt vormt soms de wettelijke beperking van schorsingsmogelijkheden. In het po, s(b)o en vso mag een schorsing nooit langer duren dan vijf schooldagen, en in het vo mag dit alleen tijdens een verwijderingsprocedure. Op zichzelf lijkt die wettelijke beperking gerechtvaardigd, gelet op het elementaire belang van kinderen om naar school te kunnen gaan. Toch doen zich in de praktijk af en toe niet-oplosbare knelpunten voor, als scholen geen enkele reële mogelijkheid zien om een leerling in de klas te handhaven. Ofwel uit oogpunt van veiligheid, ofwel om een enigszins werkbaar situatie te houden. Als scholen dan ook geen mogelijkheden hebben om een kind buiten de klas op te vangen en waar nodig te begeleiden, zien zij soms geen andere optie dan om voor een langere periode te zorgen voor schoolwerk thuis – ook al is dat onwettig.

3. Rolopvatting van de klachtencommissies

3.1 Forum-, signaal- en kwaliteitsnormfunctie

Uit het bovenstaande valt af te leiden dat de commissies hun taak breder opvatten dan alleen het bieden van een forum voor klagers, om hun verhaal te kunnen doen en om een onafhankelijk oordeel kunnen vragen over hun ervaring op school. Maar ook breder dan alleen het bieden van een onafhankelijke spiegel voor scholen in specifieke klachtcasus.

Blijkens de hierboven besproken uitspraken vinden de commissies het ook van belang om bij te dragen aan kwaliteitsverbetering op school. Om naar aanleiding van de klachtcasus de school waar nodig aan te zetten tot maatregelen waardoor dergelijke klachten zich in de toekomst niet of minder voor zullen doen.

Deze in de loop der jaren gegroeide rolopvatting roept de vraag op wat de wetgever voor ogen had, bij het invoeren van het wettelijk kader voor de klachtenregeling in het onderwijs. De volgende passage uit de Memorie van Toelichting uit 2005 geeft hier enig inzicht in:

“Daarnaast wordt op nog een andere wijze de positie van personeel, ouders (en leerlingen) versterkt. De mogelijkheden die hen nu openstaan om klachten aan de orde te stellen, worden aangevuld met een wettelijke regeling van het klachtrecht. Deze laatste regeling valt onder het instemmingsrecht van de ouders (en leerlin-

11 LKC 16 mei 2022, nummer 2022024289.

12 LKC 14 april 2022, nummer 2022016930.

13 LKC 3 oktober 2022, nummer 36169.

14 LKC 25 oktober 2022, nummer 27523.

gen) en het personeel. Het klachtrecht heeft een belangrijke signaalfunctie met betrekking tot de kwaliteit van het onderwijs. Het kan eraan bijdragen dat er een klimaat heerst waarbij onvrede op de school aan de orde komt en de school maatregelen ter verbetering kan treffen. Ook in andere sectoren wordt een klachtenregeling als belangrijk element van de bewaking van de kwaliteit gezien (bijvoorbeeld de Wet klacht-recht cliënten zorgsector).¹⁵

Het gaat dus om twee beoogde functies: (a) verbetering van de rechtspositie van personeel, ouders en leerlingen in school door een onafhankelijk loket voor hun klachten, en (b) de signaalfunctie waardoor het bevoegd gezag beter wordt gestimuleerd om de kwaliteit te verbeteren.

De rolopvatting van de commissies sluit hierbij aan, maar gaat ook verder. De bedoelde signaalfunctie was vooral voor de school om bij een gegronde klacht na te gaan of het een hiaat in het beleid van deze specifieke school of afdeling blootlegde of een tekortkoming in het optreden van medewerkers. De commissie-uitspraken gaan nu vaak verder doordat deze ook leiden tot normen of aanbevelingen die als algemene regel een algemene uitstraling hebben naar heel het onderwijs en als jurisprudentie worden beschouwd.

3.2 Beleidsvoornemens

Op 18 november 2022 publiceerde minister Wiersma een nieuwe Kamerbrief over 'Vrij en veilig onderwijs'. Deze bevatte ook een reactie op het rapport van Regioplan dat op 14 juli 2022 naar de Tweede Kamer gestuurd was, naar aanleiding van een onderzoek naar de vraag op welke wijze het klachtenstelsel versterkt zou moeten worden. Eén van de aanbevelingen hieruit was dat het goed zou zijn om de klachtingspraken te voorzien van een wettelijk bindend karakter. De minister "kijkt of dit mogelijk is".

4. Voor- en nadelen

Het toegenomen belang van de klachtencommissies heeft duidelijke voordelen. Over het algemeen zijn de uitspraken goed gemotiveerd, getuigen deze van goed luisteren naar beide partijen en van affiniteit met de onderwijswereld (veel meer dan in de reguliere rechtspraak mogelijk zou zijn). De uitspraken dragen bij aan duidelijkheid over de strekking van wettelijke normen, aan bekendheid met die wettelijke normen en de rechtsgang draagt uiteraard bij aan de handhaving tegenover ouders van hun wettelijke rechten. En de naleving door scholen van de algemene zorg die van hen wordt verwacht tegenover ouders en leerlingen.

Maar naar mijn indruk zijn er ook keerzijden die we ook in de gaten moeten houden.

De lijnen in de klachtingspraken zijn meer juridisch van aard geworden, meer het algemene-regel-karakter. Belangrijk echter is dat pedagogische afwegingen anders zijn dan juridische. We moeten daarom de grenzen bewaken van de juridische middelen om de verhouding school-leerling/ouders te regelen. Ook al zien we dat rechtspraak en commissies ervoor waken om pedagogische beslissingen inhoudelijk juridisch te toetsen, juridisering lijkt welhaast onvermijdelijk bij deze toename van de klachten- en geschillenjurisprudentie. Met name gelet op de rolopvatting van commissies om waar mogelijk tot algemener toepasbare normen te komen.

De staat werkt vooral met juridische middelen, om zo voor alle inwoners op gelijke voet de wetten te handhaven, zoveel mogelijk veiligheid en een bestaansminimum te bieden *et cetera*. Maar andere instanties, verantwoordelijk voor andere goederen, zoals onderwijs en ontwikkeling op school, liefde en zorg in het gezin, werken langs andere principes. Niet juridisch, maar pedagogisch, of moreel, of emotioneel of relationeel. Een school probeert zoveel mogelijk de ontwikkeling van kinderen te faciliteren en vorm te geven. Met aandacht voor het individueel kind, maar zeker ook voor groepsprocessen en voor de groep als (sociaal) geheel. Dit doel wordt niet bereikt met juridische middelen. Juridische regels kunnen hooguit een kader geven maar mogen niet de pedagogische of sociale middelen frustreren.

Dat is een belangrijke reden om alert te zijn op teveel juridisering in het onderwijs. De praktijk laat ook zien dat het genoemde knelpuntrisico zich voordoet. Denk bijvoorbeeld aan de algemene regel (hoewel het hier om een wettelijke regel gaat) die de maximale schorsingsduur beperkt tot 5 dagen: voor het gros van de gevallen pakt die regel goed uit maar in specifieke situaties kan het toch tot knelpunten leiden. Zo is het met veel regels en normen: voor doorsnee gevallen zijn die toepasbaar maar in allerlei specifieke omstandigheden kunnen deze de school juist in de weg staan om het goede voor de kinderen te zoeken. En het kind? Om maar iets te noemen: soms is het voor een gezin – en dus het kind – misschien beter als een VT-melding achterwege blijft en er in plaats daarvan met een betrokken oma wordt overlegd over hulp in dat gezin.

Tweede aandachtspunt is dat onderling vertrouwen en juridische rechtspositie elkaar soms in de weg zitten. Een schoolleiding die door ouders wordt gewezen op juridische verplichtingen jegens hen (al dan niet terecht) kan zich, als dat vaker gebeurt, gaan afvragen hoeveel vertrouwen er nog is. Dat leidt dan soms tot een gereserveerder opstelling en minder open gesprekken. Hetzelfde gebeurt bij ouders wanneer de juridische rechten en plichten beeldbepalend zijn bij bijvoorbeeld een OPP-overleg.

¹⁵ Kamerstukken II 1996/97, 25459, 3. De Nota naar aanleiding van het verslag geeft in andere bewoordingen min of meer dezelfde bedoeling weer (Kamerstukken II 1997/98, 25459, 5).

Communicatie – ook tussen scholen en ouders – over de wederzijdse bedoelingen en mogelijkheden, is uiteraard vaak de sleutel om vertrouwen en de constructieve verhouding te bewaren. Maar juist nu klachten steeds vaker voorkomen en het netwerk van normen fijnmaziger wordt, zie ik het hierdoor ook vaker gebeuren dat leraren uit onzekerheid gesprekken uit de weg gaan.

Daar komt ten slotte bij dat elk extra protocol op zichzelf een nastrevenswaardig doel dient maar de veelheid aan protocollen leidt tot onoverzichtelijkheid en verlegenheid bij de mensen die ermee moeten werken. En het verhoogt de werkdruk en dooft in sommige gevallen de persoonlijke motivatie van mensen met het hart op de goede plek.

5. Richtingen voor remedies

Misschien is de oplossing wel deels dat scholen zelf iets meer ontspannen omgaan met geschillen- en klachtencommissies. Dat leraren, schoolleiders en bestuurders deze commissies dus niet beschouwen als rechters of inspecteurs die hen kunnen afrekenen, maar een soort verlengde interne toezichthouder die feedback geeft. Als een kans om extra kritisch in de spiegel te kijken en waar nodig verbetering aan te brengen. Om die reden zou ik ook de wetgever willen afraden om de klachtuitspraken wettelijk bindend te verklaren.

Daarnaast is – vooral voor de wetgever, maar ook voor ‘jurisprudentiemakers’ – van belang om de valkuil van beheersingsdenken te vermijden. Dat betekent accepteren dat het met regels en randvoorwaarden in de zorg voor leerlingen en ouders, niet zal lukken om soepel het perfect passend aanbod voor ieder kind te vinden, om alle patstellingen te voorkomen en alle ouders en leerlingen een volstrekt eerlijke behandeling te garanderen. Accepteren, omdat het middel van dichtgeregelde rechten en zorgplichten erger is dan de kwaal van incidentele fouten op scholen.¹⁶

School is een pedagogisch gedreven instelling. Laten we dan ook vooral inzetten op pedagogische inspiratie. Het onderhouden van de cultuur van liefde en zorg voor de kinderen, en respect voor hun ouders. Zo zouden we het lezen en bespreken kunnen stimuleren van boeken als *De gelukkige klas*, *Mees Kees*, *Spreuken van Salomo*, of wat voor kunst dan ook die het schoolpersoneel helpt en inspireert om de kinderen te zien, als groep, maar ook elk met hun eigen innerlijk.

¹⁶ Zie hierover ook Robert van Putten en Jochem Streefkerk, *De verleiding van het algoritme. Maakbaarheidsdrang in de datasamenleving geïllustreerd*, Essay Staatsrechtconferentie 2020, <https://www.uu.nl/sites/default/files/Streefkerk%2C%20Van%20Putten%20-%20Essay%20Staatsrechtconferentie%202020.pdf>.